

Tõrva Vallavalitsus

Taluhäärberid Tõrva vallas (Helme kihelkond)

Seletuskiri

Planeeringu kaardikihi koostamine kokkuvõtte uuringust, soovitused ja ettepanekud

Andres Rõigas
OÜ Kase Strateegia

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti
tuleviku heaks

Halliste-Tõrva 2020

Sisukord

1. Mulgi taluhäärberi lugu.....	5
1.1. Rahvusliku kapitalismi häll.....	5
1.2. Rehetarest häärberiks.....	6
1.3. Häärber kui seisuse tunnus	10
1.4. Lähiajalugu ja tänapäev	11
1.5. Sõjategevus.....	12
1.6. Kokkuvõtvalt	13
2. Uuring.....	15
2.1. Mulgi arhitektuur ning taluhäärberid Tõrva valla arhitektuuri- ja kultuuripärandis	15
2.2. Uuringu eesmärk ja sisu	15
2.2.1. Uuringu otsesed eesmärgid.....	16
2.3. Uuringu metoodika.....	16
2.4. Uuringu käik.....	17
2.5. Tõrva valla taluhäärberite üldiseloostus.....	18
2.5.1. Hävinud taluhäärberid	19
2.5.2. Hävimisohus taluhäärberid	19
2.5.3. Taluhäärberid 1850-1920.....	21
2.5.4. Taluhäärberid 1920-1940.....	22
3. Ettepanekud.....	24
3.1. Ettepanekud planeeringusse.....	24
3.2. Strateegiad taluhoonete kasutuselevõtuks.....	26
3.2.1. Kes tulevad maale.....	27
3.3. Kokkuvõtteks ja soovitused omavalitsusele.	28
Kasutatud kirjandus:	30
Lisad	33

Sissejuhatus

Tõrva Vallavolikogu 18.09.2018. a otsus nr 33 „Tõrva valla üldplaneeringu ja keskkonnamõju strateegiline hindamise algatamine“. Üldplaneeringu eesmärk on planeerimisseaduse § 74 kohaselt kogu valla territooriumi ruumilise arengu põhimõtete ja suundumuste määratlemine. Planeerimisseaduse § 75 lõike 1 järgi tuleb üldplaneeringuga lahendada muuhulgas kohaliku tähtsusega kultuuripärandi säilimise meetmete, sh selle üldiste kasutustingimuste määramine. Tõrva valla üldplaneeringu lähteseisukohtades on siinkohal täpsustatud, et töö käigus tuleb selgitada täiendavaid võimalikke väärtusi ning nende säilitamise meetmeid ning kaaluda üldplaneeringu koostamisel XX sajandi arhitektuuripärandi ja pärandkultuuriobjektide kaitse alla võtmist kohalikul tasemel – üksikobjektide määramist ning nende kaitse- ja kasutustingimuste seadmist koos ressursside leidmisega kavandatu elluviimiseks.

Tänane Tõrva vald kattub suures osas Helme kihelkonna piiridega. Uus omavalitsus moodustati 2017. aasta haldusterritoriaalse reformi käigus 4 Helme kihelkonna omavalitsuse liitmise tulemusena. Vallaga liideti Soontaga küla Puka vallast. Helme kihelkond on üks viiest Mulgimaa kihelkonnast, olles idapoolseim ja suurim.

Mulgimaa kirjeldamisel ja uurimisel on Helme kihelkonda käsitletud ühtse territooriumina, kus on kasutusel sarnane keelemurre, rahvariided ja alates XIX sajandi keskpaigast ka olulise tähisena ühisjooned arhitektuuris. Kuigi selles osas ei ole uurimustes kirjeldatud olulisi erinevusi on Pärdi (2012) nimetanud Mulgimaa lõunaosas (Karksi, Helme ja Halliste) asuvaid häärberid vanemaks taluhäärberi tüübiks, mida peeti sarnasteks toleaeagsete mõisahoonetega.

Käesolev uuring on teadaolevalt esimene Helme kihelkonna häärberid, nende olukorda ja asukohta kirjeldav eraldiseisev ülevaade. Varasemal ajal on küll eraldi käsitletud Karksi ja Halliste kihelkondade arhitektuuri sh. taluhäärberid (Pärdi, 2008) ning läbi ajaloolise tausta kogu Mulgimaale iseloomuliku ehituskunsti esiletõusu (Troska, 1976). Hindamatuks materjaliks uuringu läbiviimisel on kogu Eestit hõlmavad kuid maakondlikku jaotust kasutavad teosed „Eesti taluhäärberid“ (Pärdi, 2005, Pärdi, 2007, Pärdi, 2009; Pärdi, 2010), kus olulise osa hõlmavad Valgamaa osana Helme kihelkonnas asuvad hooned.

Varasemal ajal on erinevate uuringute käigus ühel või teisel moel kirjeldatud kaitsmata ehituspärandit Tartumaal (Tamm ja Kimmel, 2010) ja koostatud raamatusari RMK eestvõttel maakondade ainelisest pärandkultuurist (vt. nt. Valgamaa pärandkultuurist, 2010). Eesti uuemas arhitektuuri- ja rahvakultuuris on taluhäärberid oluline ja huvitav nähtus. Põhjusel, et arhitektuuriloos seostatakse traditsioonilisust eelkõige rehetarega ning maapiirkondade arhitektuuripärandit mõisahoonetega, ei saa häärberite loo tundmist pidada heaks. Oskamaks taluhäärberid vääriliselt hinnata ja hoida, tuleb neid tundma õppida ja uurida.

Käesoleva uurimistöö käigus külastati, kirjeldati ning pildistati ligikaudu 100 tänase Tõrva valla territooriumil asuvat taluhäärberit või muud piirkonna arhitektuuri iseloomustavat hoonet.

Töö on valminud Euroopa Sotsiaalfondi toel.

Töö autor tänab neid, kes osutasid hindamatut abi andmebaasi korrastamisel, kontaktide leidmisel, kohalike elanikega suhtlemisel ja teejuhtidena: Aivar Uibu, Anne Pai, Tarmo Tamm, Juhan Tamberg, Anne Kudu, Ants Kirsipuu, Enn Mihailov ja Arvo Kargu.

1. Mulgi taluhäärberi lugu

Jõukama talurahva ning eesti soost haritlaste seas on ajaloo jooksul märgatud pidevalt mõningast saksastumist (talurahva seas ka tundud kui *kadakasakslus*). Valgustusajastuga kirjeldatavad XIX sajandil levima hakanud vabamad vaated ühiskonnas ning talurahva seas ei võimalda siiski kuni sajandi keskpaigani välja tuua mingit eraldiseisvat ärkamisaega koos rahvusluse tõusuga. Pigem saab seda pidada usuliseks ärkamiseks, koos selgete piirjoonte kujunemisega. Paratamatult seisis enamus tolaegsest talurahvast baltisaksa ühiskonnast eraldi, saades mõningaid kultuurilisi mõjutusi, kuid jäädes väheste eranditega oma kultuuri ja seisuse piiridesse (Tarvel, 2018).

Ühelt poolt hoidis baltisaksa ühiskond traditsiooniliselt konservatiivseid ja uuendusmeelsusest eemalolevaid väärtusi kuid läbi keele ja kultuuri hakkasid levima ka romantilised ja ratsionaalsed uuendused, mida võimendas nii Balti erikord kui ka juba XIX sajandi alguses saadud vabadused ja nendega kaasnevad võimalused. Balti kubermangudes tsaaririigi poolt kehtestatud agraarseadused tegid võimalikuks talude päriksostmise ja vaba talupoja majandusliku esiletõusu. Kuigi talupoja poliitiline tegevus ei saanud üldjoontes tõusta valla tasandist kõrgemale (Tarvel, 2018: 153), oli see siiski oluline samm talurahva elus ja andis kõige kiiremaid mõjutusi koos kapitalismi ja kiirestiarenevate turusuhete kujunemisega Mulgimaa kihelkondades. Kõik see tõi omakorda kaasa juba kiired ja põhjapanevad muudatused kogu ühiskonnakorralduses, hariduses ja kaugemas tulevikus ka poliitilises tegevuses.

Asjaolul, et suurem osa eestlastest oli maarahvas ja tegeles igapäevaselt põllumajandusega, asusid ärkamisaja juhid rõhutama, et just üks hästi majandatud päriskoht on see, mis talupoja elu edasi viib ja õnne õuele toob. Haritud ja jõukale järjele jõudnud talupojast sai ärkamisajal ja hiljemgi ühiskonna alus, koos majandusliku jõuga ning nii traditsioone kandev kui ühtlasi uuendusi loov ühiskonnakiht. Lisaks muudatustele ja uuendustele põllupidamises soovitati tähelepanu pöörata hoonetele, aiapidamisele ja ka majapidamise välisele ümbrusele sh. aiapidamisele.

1.1. Rahvusliku kapitalismi hääl

Kiired muutused Mulgimaa talurahva elus tingis linakasvatus ja kaugemaks põhjuseks 1860. aastatel kodusõda Ameerikas lõuna- ja põhjaosariikide vahel, mis jättis Euroopa pikaks ajaks puuvillata. Kiiresti saadi muutustest aru Mulgimaa kihelkondades ning seda peetakse piirkonna ajaloolise jõukuse aluseks ja talude päriksostmise kiirendiks ehk linakasvatusega oli võimalik väga kiiresti saada jõukaks. Jõukusega kaasnes moodne ja edasiviiv elulaad ja aja jooksul ka üha parem haridus. Sedaviisi saadi väga kiiresti aru eelpoolnimetatud muudatuste vajadusest talumajapidamises. Koos muudatustega ja majanduslike olude paranemisega saadi ka kõige seda lubada. Niiviisi suudeti kaasas käia nii maailmaturul toimuvate muudatustega ja antud kontekstis konkurentsieeliste ärakasutamisega. Kõik need võimalused tõi kaasa väga kiire piirkondliku arengu koos talurahvale oluliste kaasaegsete turusuhetega. Seetõttu on Mulgimaa hakatud nimetama rahvusliku kapitalismi häälliks.

Turusuhetega kaasnenud majanduslik jõukus ja osaliselt ka parem haridus tõi kaasa uute ideede leviku maapiirkondadesse, mille üheks tulemiks olid uued ja moodsad taluelamud. Nende rajamine sai alguse lühikese aja jooksul peale kohtade päriksostmise. Tagasivaatavas perspektiivis võib päriksostmist ja ärkamisliikumist pidada omavahel tihedalt seotuks

seeläbi, et omanikutunde teke ja pärisperemeheks olemise uhkus aitas kaasa rahvusliku eneseteadvuse tõusule.

Esimene talu osteti päriseks Mulgimaal juba 1843. aastal Abja mõisas: samast vallast pärit vennad Johann ja Henn Kasse (Kase) omandasid 4000 hõberubla eest parun Georg Stackelbergilt Losu-Epu kolmehobusetalu. Talude ostmise protsessi tegelikuks alguseks Hallistes ning kogu Eestis võib pidada 1853. aastat, mil Abja „hull parun“ Reinhold von Stackelberg müüs korraga ära 25 talu ning 1854. aastal veel neli talu (Pärdi, 2008). Helme kihelkonnas on esimesed taluostud dateeritud aastatega 1857 (Roobe mõis), 1858 (Helme mõis) ja 1859 (Jõgeveste mõis). Alates 1860-st aastal müüdi Leebikus ja Vanamõisas juba korraga 20 talu ja aasta hiljem veel 5 talu. Teada on ka, et Koorküla peremehed ei olevat talude müümisel „mõisat usaldanud, kartes pettust, kõheldes seni, kui võõrad ostmisega ette jõudsid“. Ka Hummuli mõisasse olevat tulnud palju peremehi Abjast ja Paistust (Tammekann jt, 1932).

Võimalik, et Helme kihelkonnas oli positiivne mõju ka mõisnike eelneval suhtumisel talurahvasse, mida näiteks Barclay de Tolly juures on kirjeldatud „hea“ ja „vastutulelikuna“ ja seda ka talude müügi protsessi algatamisel, kus sissemakstav käsiraha osas lepitud „õige väikese sissemaksusummaga“ (Tammekann jt, 1932). Vaatamata sellele toimus talude päriseksmüümine suhteliselt lühikese ajaperioodi jooksul, mahtudes põhiosas aastate 1857 ja 1885 vahele. Hilisemad müügid olid pigem üksiktalude kaupa. Teisalt on ka huvitav välja tuua, et Roobe mõis, mis alustas talude massilise müügiga (1857) oli peaasjalikult ka selle protsessi lõpetaja 1885 aastal.

Tuues võrdlusandmeid, siis Mulgimaa vaates toimus kõige kiirem talude päriseksostmise protsess Halliste kihelkonnas. Seal oli juba 1870 aastaks oli ostetud peaaegu 95% taludest, samal ajal kui Liivimaal tervikuna oli neid ainult 26% ja Eestimaal kõigest 5,5% (Pärdi, 2008).

Pikemas vaates pani taoline peremeheks saamise protsess aluse nii rahvusliku intelligentsi, aga mitte väheolulisena ka hilisemale töösturite ja vabrikuomanike klassi tekkele. Kaugemat tulevikku silmas pidades ka rahvusliku ohvitserkonna ning tulevaste riigijuhtide väljakujunemisele. Võib ka väita, et ärkamisaeg ning talude päriseksostmine olid Mulgimaa kontekstis paralleelselt toimivad ning ajalugu muutvad sündmused, millele põhineb kogu tänane Eesti ajalugu kui omariikluse teke üldisemalt.

1.2. Rehetarest häärberiks

Teadaolevalt on Eestis vanimaks elamuvormiks rehemaja või rehielamu, mis küll olles saanud aegade jooksul erinevaid täiendusi ja juurdeehitusi, kuid jäädes algselt selgelt eristatavaks Eesti maa-arhitektuuri tunnuseks ning kandes samal ajal ka talurahva sotsiaalse staatuse ja ühiskondliku positsiooni tunnuseid.

Kapitalismi areng ja sellega kaasnenud raha- ja turumajanduslike suhete areng tõi kaasa mitmeid muutusi nii juriidilistes ja lepingulistes valdkondades, kui ka elukorralduses ja kogukondlikes suhetes (Troska, 1985). Olulisim muutus toimus Eesti külapildis alates 19. sajandi keskpaigast kui hakati ehitama rehetarest lahku ehitatud hooneid. Esimesena hakkasid sarnased hooned kerkima ja välja kujunema Mulgimaal. Vanemad taluhäärberid olid pikad ja madalavõitu ühekorruselised palkhooned koos poolkelpkatuse ja rõhtsa laudvoodriga. Sarnanedes niiviisi tolleaegsete ametihoonetega nagu vallamajad või pastoraat (Pärdi, 2005)

ja võrreldi mõnda neist juba lihtsama või väiksema mõisahoonega. Sellise häärberitüübi väljakujunemine sai 1860-1870 aastatel eelkõige alguse Hallistes ja Helmes (Pärdi, 2008).

Häärberi nimetus tuleneb saksa keelest (*Herberge*) ja on levinud mõisa ametnikemaja tähenduses. Eesti aladel tähendas häärber tavaliselt mõisa peahoonet ehk siis ka härrastemaja. Alates uute elamute ehitamisest XIX sajandil on Eestis häärberiteks nimetatud jõukate suurtalude rehest lahku ehitatud ruumikaid elumaju, mille üheks eeskujuks võib pidada ka eelpoolnimetatud mõisahooneid. Mõnel pool on nimetatud, et peremehed ehtasid sageli oma majad isegi uhkemad ja paremad kui mõisahäärberid, võttes neist üle kõik paremad ehitus- ja stiilielemendid (Troska, 1976). Nii hakati kasutama rõhtsaid voodrilaudu, tahutud seinapalke ja vahel ka telliskivivooderdust. Rajati suurtest lõhutud maakividest (sageli kõrged) vundamendid, poolkelpkatused, mis kaeti õlgede asemel laastuga ja vahel isegi katusekiviga (vt. nt. Pärdi, 2009: 218). Hilisemal ajal, kui kodukujundus saavutas Eest Vabariigis olulise seisundi, leiti, et talumajad (siinkohal eelkõige loomulikult uuemad ja moodsamad häärberid) peavad olema paremad kui linnamajad ja ei tohi kasutada kodukujundusel elemente, „*mis annavad talukodule maitsevaese alevikodu ilme*“ (ajakirjast Taluperenaine 1933, Banneri (2019:190) järgi).

Seega saab kirjeldada esimeste välismõjude jõudmisest talurahva maa-arhitektuuri, sest uusi maju ei ehitatud enam sadu aastaid kestnud traditsioone järgides, vaid ideid hakati võtma nii mõisaarhitektuurist kuid toimus ka linlike elementide ülevõtmist. Üsna lühikese aja jooksul hakkasid majad muutuma nii väliselt kui sisemiselt selliselt, et neid saab iseloomustada mugavatena, puhastena ja avaratena.

Joonis 1. Kääraniidu talu on oletatavasti lihtsam vanema perioodi rehest eraldi ehitatud taluhoone.

Eraldi võib välja tuua häärberite sümboolse tähenduse. Lisaks praktilisele otstarbele väljendasid peremehed häärberite rajamise ja omamaisega jõukust ja ühiskondlikku seisundit, mida saab kirjeldada ka maaomanikuks olemise seisundina. Kui veel mõnekümned aastad varem oli üldjuhul nii talurahva eluase kui külade paigutus koos maakasutusega suuresti mõisate korraldada ja suunata (Troska, 1987), siis maareformid muutsid külamaastikku, talumaade ja talukohtade kujunemist tunduvalt (Troska 2008: 208-211) Väga kiiresti muutus häärberite arhitektuur mitmekesisemaks, milles väljendusid peale majanduslike võimaluste ka omanike isiklik maitse, arusaamad ja ambitsioonid.

Keisri käsul keelas kindralkuberner Paulucci 1816 Liivimaa ja 1819 aastal Eestimaa kubermangus uute rehetarede ehitamise, ning andis käsu 12 aasta jooksul viia kõik talumajad rehest lahku viia. Paraku jäi see siiski pigem deklaratiivsele tasemele ja rehetarede ehitamine jätkus veel ligikaudu sada või isegi rohkem aastat (Pärdi, 2012: 25). Samal ajal hakati looma esimesi kavandeid ja ettepanekuid uute elamutüüpide loomiseks ning mõnikord isegi näidismajade ehitamiseks (Pärdi, 2012). Lisaks sellele hakati juba XIX sajandi keskpaigast koostama jooniseid ja isegi võistlusi parimate arhitektuuriliste lahenduste leidmiseks (L'Heureux, 2010). Kuigi neid võib pidada esimesteks katseteks luua taluelamute tüüpprojekte, ei ole andmeid, et uuenduslikud ideed oleksid väga kiiresti tol ajajärgul jõudnud Mulgimaale. Küll hakkasid levima uued ehituslikud ettepanekud alates 1850-test aastatest ja õige pea hakati rajama ka esimesi arhitektide poolt rajatud eluhooneid (vt. Pärdi, 2005: 203), kuigi selline lähenemine jäi üsna pikaks ajaks pigem erandiks. Samas muutsid need arengud põhjalikult ja väga kiiresti külade väljanägemist. Taoline ideaalse elumaja otsimine ja kujundamine jäi päevakorda peaaegu terveks sajandiks (vt. Johhanson, 1910; Johhanson, 1911) ja oli jätkuvalt päevakorras veel Eesti Vabariigi ajalgi. Tinglikult võib kinnitada, et veel 1970-80-tel aastatel töös olnud tüüpprojektid ja plaanid ideaalse maaelamu loomiseks oli nende pooleteist sajandist vanade otsingute järellainetus.

Linakauplemise taanduses ja uute tegevusalade juurdudes peale Eesti Vabariigi loomist saab rääkida mõningasest tagasilöögist ehituslikes ambitsioonides, kuid samas kasutati üha rohkem nii käsiraamatute, aga vahel ka arhitektide abi. Sageli jäi ehitusmeister plaani ja projekti koostajaks (Troska, 1976). Siiski võisid talumehed arhitektide abi elamute kavandamisel kasutada arvatust enam, sest pangad andsid ehituslaenu projekti olemasolul (Pärdi, 2010). Ehitati üldiselt kohalike ehitusmeeste abil, aga on andmeid ka nii Lätist kui Peipsi kallastelt saabunud ehitajate töödest (Reier, 2009), aga ka mööda maad ringi liikunud Saaremaa ehitusmeestest (Troska, 1976). Tavaliselt on jäänud ehitusmeistrite nimed teadmata, peale mõne üksiku erandi (vt. Pärdi, 2009: 172; Troska, 1976: 149).

Erinevalt endisaegsetest mitmeotstarbelistest rehetaredest on häärber ehitatud üksnes elumajaks. Üldistes joontes on traditsiooniliseks peetud, et häärberil on suuruselt tulenevalt kaks korstnat ja kaks sissepääsu (sh. veranda). Sageli oli sissepääsudel ülesanne juhatada keskmisest (st. veranda) pererahva ruumidesse ning otsmisest tööpere ruumidesse ja kööki. Seega oli häärber pererahva ja talutööliste poolte vahel ära jaotatud. Neist esimest võis pidada esinduslikuks, teist pigem lihtsaks ja asjalikuks. Levinud häärberitüüpides on 4–6 elutuba, sisaldades saali (suur saal, *suurkammer*) ehk võõrastetuba ja peretuba, vahel ka kirjutustuba. Koos kahepoolsete saaliustega võib saali pidada kolmandaks häärberi põhitunnusteks. Mitmetes uurimustes, mis toetuvad nii rahvapärimusele kui autoritele (nt. Troska, 1976) on toodud välja, et häärberit iseloomustavad poolkelpkatused, kuid siiski ei ole seda tunnust üheselt vastavas erialakirjanduses ühe erijoonena kirjeldatud. Troska (1976) kirjeldas, et üldiselt domineeris mulgi häärberite puhul puitmõisatele omane poolkelpkatuse, mille katuseharjal paiknes kaks mantelkorstnapiipu. Lisaks:

„... omasid mulgi häärberid puitmõisatega sarnaselt saale, mis olid teistest tubadest suuremad ja varustatud rühmistatud akendega, suviti kasutatavaid lakatube ning sageli võis siseruumidest leida pottkividest kaunistatud ahjusid. Talumajade nurgad on kaetud püstlaudadega ning hooned sageli ka terves ulatuses rõhtselt vooderdatud.“

Pererahva eluruumid (magamistuba, söögituba ja saal) on sageli parema viimistlusega ja sisustusega. Enamasti olid pererahva ruumide seinad krohvitud ja lubjatud. Esmakordne tapeedi kasutamine on märgitud 1870 aastal Halliste kihelkonnas Nahksepa talus (Troska, 1976: 148) kuid seda võib sel ajal pidada siiski harvaks erandiks, levides laiemalt jõukamates majapidamistes enne I maailmasõda, jäädes siiski suhteliselt haruldaseks viimistluselemendiks. Põrandad olid üldjuhul värvimata ka pererahva eluruumides.

Joonis 2. Põhja-Egeri talu. Väga hea näide XIX sajandil rajatud ja tänaseks eeskujulikult renoveeritud häärberist Mulgimaal.

Tavaliselt on häärberites kirjeldatud söögituba, pererahva magamistuba ja köök. Eristati mitu sissekäiku koos esikutega (vöörus, koridor) ja sahver. Harvem võis kohata kirjutustuba ehk kabinetti. Kuigi peaaegu kõikidel häärberitel oli olemas väikesteks ruutudeks jagatud akendega klaasveranda, siis nii sisekäimla kui vannituba oli üsna haruldane ja hakkas talurahva majadesse vähehaaval jõudma alles 1930 aastate lõpus. Mõningatest eranditest on materjali küll olemas varasemast perioodist (vt. Pärdi, 2017: 162), aga info selle kohta on lünklik ja jõudis pigem ajakirjandusse juhul kui valla konstaabel oli teinud kontrollreidi. Samuti on korjatud mälestusi hoopis hilisemal ajal (vt. Pärdi, 2017: 164). Uuemates ja suuremates häärberites pöörati rohkem tähelepanu ka tööliste (sulaste ja tüdrukute) ruumidele.

Pärdi (2007) on välja toonud tähelepaneku, et rahvusvahelisi eeskujusid jälgivate uute taluelamute juures on eristatavad mitmed detailidel põhinevad paikkondlikud erijooned: akende ruudujaotus, akende ja uste piirdelauad ahjukaunistused ja välisvoodri paigutus.

Ühised jooned eristuvad kihelkondade või suuremate üksuste kaupa. Algse taluhäärberi väliskuju ei erinenud Mulgimaa eri piirkondades, küll, aga tõusid olulised erinevused esile hilisemal perioodil ja iseäranis alates 1920-test aastatest, kus mõnes piirkonnas rajati veel jätkuvalt rehetaresid ja teisel üha suuremaid ja isegi arhitektide poolt planeeritud linlikke elumaju.

Lisaks ehituslikele nüanssidele hakati tähelepanu pöörama ka ümbrusele. Juba Ado Grenztein kui Carl Robert Jakobson andsid oma kirjatöodes soovitusi kuidas korralikku majapidamist rajada või ära tunda (Banner, 2019). Lisaks kiiresti levima hakanud viljapuuadadele ja väiksematele iluaedadele rajati taluhäärberite juurde tänaseni säilinud taluparke või isegi suuremaid kollektsooniaedu koos ilupuude ja pöösastega, kus muuhulgas võib leida liike, mis tol ajal olid pigem levinud mõisaparkides ja -aedades. Teisalt on andmeid, et linakasvatuse perioodi tippaegadel raiuti isegi varem rajatud viljapuuaiad maha, et saada rohkem raha sellelt tegevusalalt, mis eelkõige sisse toob.

1.3. Häärber kui seisuse tunnus

Nagu eelpool öeldud, oli häärberitel lisaks praktilisele väärtusele ka sümboolne tähendus. Õigeks peeti, mitte lihtsalt uut, vaid kindlasti ka suurt ja moodsat linnalikku elumaja, mis oli ühe õige mulgi peremehe unistus (Pärdi, 2008). Olles niiviisi vastse pärisomaniku silmis seisusekohane elamu, mille kaudu väljendasid peremehed oma jõukust ja seisundit ühiskonnas. Staatuse osaks peetakse ka esindushoone uhkeldavat nimetust (Pärdi, 2007), püüdes jäljendada mõisnike elustiili eluruumide sisustamises, rõivastuses, söökides, käitumises ja muudes eraelu aspektides.

Vaatamata sellele, et eluolust Mulgimaal kirjutatakse võrdlemisi vähe ja neilgi kordadel on valdavalt nähtud Halliste ja Karksi kihelkonda kui seda „päris Mulgimaad“, on siiski olemas väga sisukas ja värvikam kirjeldus Mulgimaa taluelust 20. sajandi alguses omaaegne Tõrva algkooli juhataja, hilisem legendaarne Viljandi linnapea August Marfeldt-Maramaa sulest:

„Paljud Helme talud paistavad möödaminejale silma kui väikesed mõisad: elumaja rehest lahus, akendega ja korstnatega karjalaut, kivist tall, elumaja juures vilja- ja marjaaed, akende all lillepeenrad; õue ümber ilupuud; elumajas ei puudu valgust ja ruumi; leidub ka puhas tuba ehk saal pehme mööbliga või vähemalt sohva lauaga, kus külalisi vastu võetakse, seinad on värvitud või paberiga üle löödud, peegel ja pildid ripuvad seintel, lilled akendel, põrmanduriided maas; valged, puhtad aknaesriided meelitavad sisse astuma. Riides käiakse pühapäeviti ja pidudel herraste-viisi, süüakse hästi; liha, heeringas, või, kohv ja tee on igapäevased söögid ja joogid, sõiduriistadeks on vedruvanker ja kõrge päraga raudkodarataga saan, halvemal juhul vedrukastiga vanker ja kõrge päraga regi. Sõidu tarvis peetakse üks hobune teistest parem ja siledam“ (Marfeldt 1911: 314; vt ka Troska 1976, Pärdi, 2008).

Rehetare täienes ja laienes ajaloo jooksul. XIX sajandi esimeses pooles jõuti ka (peaasjalikult mõisnike poolt tehtud) ettepanekuteni rehetarede moderniseerimiseks (Vt. Troska, 1976; L'Heureux, 2010). Erinevalt klassikalisest ja ühetaoliselt rehetarest on taluhäärberite ehituslik stiil ajaloo jooksul olnud pidevas muutumises. Pärdi (2008) on jaotanud häärberid Halliste kihelkonna näitel kolme suurde rühma.

1. Vanapärased baroksed häärberid, mida hakati ehitama kohe pärast talude päriseksostmist 1850.–1860. aastail. Neid on säilinud või ümberehitamata kujul alles väga vähe.
2. Historitsistlikus laadis majad, mis ehitati põhiliselt 19. ja 20. sajandi vahetusel ning veidi hiljem.

3. Kolmanda rühma moodustavad nn 20. sajandi vaimus ehitatud majad ja mille hulgas on juba ka Eesti esimest arhitektide projekteeritud talumajad. Kuigi Eesti Vabariigi perioodil on häärberid tagasihoidlikumad ja mitte nii toretsevad, on nende seas suurepäraseid tänaseni säilinud näiteid.

Vaatamata uuringu käigus kaardistatud pigem tagasihoidlikemate häärberite ülekaalule on väljatoodud tunnuste järgi on võimalik sarnaselt jaotada Helme kihelkonna taluhooneid. Täna ses maastikus domineerivad eelkõige peale Vabadussõda asundustaludena rajatud ja ehitusmoelt tagasihoidlikumad hooned. Siiski esindavad nad traditsioonilist Mulgimaad iseloomustavat maa-arhitektuuri. Olemasolevatele uuringutulemustele toetuv liigitus on välja toodud käeolevas töös ja teemaplaneeringu materjalides.

1.4. Lähiajalugu ja tänapäev

Viimased 70-80 aastat on olnud häärberite jaoks väga dramaatilised - selles on palju ühist Eesti mõisate saatusega. Põhjusel, et tegemist oli enamasti jõukate suurtaludega, jäid üksikud häärberid pärisomanike valdusse. Üldreeglina pererahvas kas represseeriti, põgenes Läände või vahetas Eestis elukohta. Ka perifeerne asukoht hakkas aja jooksul oma rolli mängima. Majad läksid valdavalt kolhooside ja sovhooside omandusse. Sadades häärberites asusid esimeste väikeste n-ö ühekülakolhooside kontorid ja olles vahel niiviisi avalikus kasutuses aastakümneid hiljemgi. Mitmetesse häärberitesse paigutati külanõukogu, pood, kool jne. Oli ka hooneid, mis täitsid kino või kultuurimaja (nn. punanurga) ülesandeid. Hiljem jäid häärberid rohkem juhutööliste majutuspaikadeks, kust käis läbi kümneid peresid, aga hoolt ei kandnud nende eest keegi. Juhul kui eluhoone säilis, hävisid suures osas kõrvalhooned, eelkõige laudad, mis osutusid piiratud individuaalloomapidamise tarbeks liiga suureks ja neid enam kasvavad ning suurtootmisele orienteeritud majandid ei vajanud.

Helme kihelkonnas (eriti Väikese Emajõe joonel) hävis suur osa ajaloolisest asustusest sõjategevuse käigus. Riigikorra muutusest ning vägivaldsest kollektiviseerimisest tulenevalt seda asustust suures osas ei taastatud. Mõned jäljed (põlispuud) ja hiljem püstitatud väiksemad eluhooned annavad hävingu suurusest ja asustusmustrist teatava ettekujutuse. Konkreetsema ülevaate andmiseks on sellel teemal peatunud lähemalt järgmises alapeatükis.

Täna seks on suur osa häärbereid omanikele tagastatud või uutele omanikele müüdnud. Mitmed neist on hävinud, hävinud või seisavad kasutuseta. Hulk väga viletsas seisus on küll asustatud, aga omanikud või elanikud, ei suuda ja vahel ka ei oska neid hinnata ning korrastada. Üle Eesti on sadu täiesti või peaaegu hävinud taluhäärbereid. Kõiges selles mängib oma osa keerulistel aegadel katkenud põlvkondade järjepidevus.

Teisalt on Eesti maastikupildis näha üha rohkem maa-arhitektuuri näiteid sh. taluhäärbereid, mis on osaliselt või täiesti renoveeritud, sageli küll tänapäevaste vahendite ja oskustega ning osaliselt ümberehitatult. Siiski on häärberitele iseloomulikud jooned üldjuhul säilinud ja vaatamata tänapäevasele taastamisele on üldjuhul võimalik eksimatult tuvastada, et tegemist on ajaloolise hoonega, mis omal ajal Mulgimaa peremehe poolt rajatud. Ühtlasi on selge, et valdavalt on säilinud väline vorm, sisemiselt algselt kujul säilinud hooneid leidub vähe (Pärdi, 2009).

Kui veel häärberite uurimise ja kirjeldamise alguses 1970-l aastatel räägiti pigem ajaloolisest pärandist ja tolleaegsele ideoloogiale omaselt sotsiaalse kihistumise või isegi klassivõitluse võtmes, siis peale 1990 aastaid on eelkõige ajakirjanduses palju viiteid arhitektuurilisest omapärast ning üha rohkem ka taastamisest ning ehituspärandi säilitamisest. Taoline tegevus

vanade majade taastamisel on jõudnud üha rohkem tänastesse arhitektuuri, sisustus- ja disainiajakirjadesse (vt. Lill jt, 2018).

1.5. Sõjategevus

Lahingud väikse Emajõe ääres 1944 aastal on Eesti lähiajaloo ja II MS käsitlustes leidnud palju kajastamist (vt. Mõtsküla, 1969 jne) ja leidnud koha isegi murdetekstide kogumikus (vt. Ennemuistisel ..., 2008). Augusti lõpuks (1944) liikus rinne Tartust edasi Lääne ja lõuna poole. Punaarmee koondas suured jõud Väike-Emajõe idakaldale ja rinne püsis siin pea kaks nädalat, kulmineerudes üldise pealtungiga Riia suunas.

Joonis 3. Tänini säilinud sõjakahjustused Kiisa-Risti taluhäärberi välisseinal.

See kahepäevane periood mõjutas Helme kihelkonna idaosa asutust tugevalt ja annab tunda siiani kogu tänase asutuse, aga eelkõige arhitektuuri ajaloos. Ringsõidul kohtasime kohalikke elanikke, kes jagasid oma mälestusi nii hävinud küladest kui kogu sõjategevusest üldse. Mitmel korral näidati ka tänaseni säilinud sõjakahjustusi: kuuliauke hoonete seintes või mürsukildude jälgi. Sõjategevuse tulemusena kadusid külates mitmed talud ja isegi terved külad. Kuigi nõukogudeaegne kirjeldus (Mõtsküla, 1969) toetas verisooni, et saksa väed ajasid inimesed kodudest minema, räägiti pigem sõjaväe poolsetest hoiatustest ja soovitud kodudest lahkuda enne suuremat lahingutegevust. Seda toetab ka rahvapärilise üleskirjutus (vt. Ennemuistisel ..., 2008).

Seetõttu, erinevalt teistest Mulgimaa piirkondadest, võib lisaks punavõimude hävitustööle 1940-ndate aastatel, hinnata oluliseks ka sõjaaegset tegevust antud piirkonnas. Kohati võib sõjategevuste tulemustele anda oletuslikult hävitavama hinnangu kui varasemad ja hilisemad okupatsioonivõimude laastamistööd ja kolhooside rajamisega kaasnenud kaos Eesti maalelus.

Eriti said kannatata Pikasilla ja selle umbuses asuvad külad. Samuti toodi mitmeid näiteid Hummuli piirkonna taludest. Lisaks näidati maastikul mitmeid talukohti koos põlispuudega kus väidetavalt hooned hävisid juba sõjategevuse käigus ja hiljem ei taastatudki. Ka Pärdi (nt. 2010: 241) on kirjeldanud taluhäärbereid, mis 1944 aasta augustis sõjatules hävisid.

1.6. Kokkuvõtvalt

Vaatamata sellele, et taluhäärberil on olnud eriline roll nii rahvuslikus ärkamised ja Euroopalike väärtuste jõudmisel igapäevastesse arusaamadesse, ei ole nende säilitamiseks või taastamiseks nimetamisväärselt pingutatud. Maa-arhitektuurist rääkides on kogu maailmas mälestisena tähelepanu all ühelt poolt arhailisemad elu- ja tööhooned, koos uuringute ja tegevustega endisaegse väliskuju väljaselgitamisel ning taastamisel. Teisalt on paljudes riikides ja kultuurides oluline säilitada keskaegset mõisate ja losside arhitektuuri, pidamata suurt lugu uusajal või valgusajal tekkinud ja lihtrahvale kättesaadavaks saanud tehnilistel võimaluste ja arhitektuuri säilitamisele. Mingi osa uuringutest ja ka Eesti omavalitsuste planeeringutes oma koha leidnud miljööväärtuslike alade kaardistamine ning renoveerimistingimuste väljatöötamine, mis on paraku eelkõige suunatud tiheasutusaladele. Otseselt kaitsealuste hoonete nimekirjast väljaspool ning hajaasustuses asuvatest hoonestusest ei kirjutata. Seega võime tänaste uurimissuundade ning valitsuste poliitikate juures anda üldjoontes järgmise jaotuse:

1. Säästva arengu kontseptsiooni jõudmisel arhitektuuriliste lahendusteni on oluline koht eelkõige linnadel ja linnalistel struktuuridel (vt. Nocca, 2017). Maale suunatud lahendusi nähakse pigem erandlikuna, mis ei avalda nimetamisväärselt mõju säästva arengu eesmärkide täitmisele ja levitamisele. Teine tahk siinkohal on maapiirkondade käsitlemine turismimajanduse aspektist, mis on küll tänuväärne majanduskeskkonna ja sissetulekute seisukohalt kuid ei ole otseselt eluhooneid ja maastikke säilitav vaid turismimajanduse kui loomemajanduse ühe osa erinevaid valdkondi toetav eesmärk (vt. Loulanski; ja Loulanski, 2011; Lysgård, 2016).
2. Rahvusvahelistes uuringutes on küll oma osa asutuse ja arhitektuuri säilitamisel ja taastamise toetamisel (vt. Laoire, 2007; Mahon, 2007; Noble, 2013), kuid pigem nähakse edutegurite saavutamise võimalusi avalikuks kasutamiseks mõeldud hoonete renoveerimisel (vt. Beel jt, 2017), rääkides vähem toetavastest võimalustes külamiljöö, või veel vähem meile ja Põhjamaadele omase hajaasutuse säilitamisest. Pigem jäävad sellised katsetused kohaliku tasandi ettevõtmiseks või siis erandite ja pilootprojektide tasandile, kuid mitte sihikindlate riiklike poliitikate kujundamiseni.
3. Eesti oludes on ajalooliselt olulised uurimise ja säilitamise teemavaldkonnad seotud mõisasüdametega ning teatud ulatuses ka rehetaredega. Ainelise kultuuri säilitamisel ei ole taluhäärberid omanud ajaloos paraku olulist kohta. Osalt võib seda ka seletada, et rehetare lugu on seotud rahvusliku identiteediga ja ehk selline arhitektuuriajalugugi rohkem seotud rehetare viimisega rahva teadvusest tänapäevasemasesse vormi (vt. L'Heureux, 2010). Teisalt saab taolist suhtumist seletada ka tõsiasjaga, et tegemist on siiski üsna laialt levinud hoonetüübiga (mis sai küll alguse Mulgimaalt), mis kuni nõukogude perioodi lõpuni kuulus pigem klassivaenlasele ja kummutas mingil määral ka müüti talurahva vaesusest või rõhutusest.

Aineline kultuuripärand on peegeldus sellest, mida kogetakse isikliku kogemusena ning pikemas perspektiivis on kultuuripärandi säilitamine ja väärtustamine investering, mitte kulu. Läbi kultuuripärandi ja selle säilitamise saab panustada maapiirkondade majandusliku, sotsiaalse ja keskkonnatootlikkuse parandamisesse. Viimase juures on ehk kohane arvestada ka säästva arengu temaatika olulisust. Kindel on see, et õigeaegne

tegutsemine on andnud ajaloolise võimaluse teadvustada ühe ajaloolise hoonetüübi tähtsust nii rahvuse kujunemisel, kultuuriloos kui ainelise kultuuripärandi kirjeldamises.

Seega võib Tõrva valla poolt algatatud teemaplaneeringut koos põhjaliku andmete kogumise, kirjeldamise ja süstematiseerimisega tuua välja kui ühte sammu piirkonda iseloomustava ainelist kultuuripärandi säilitamisel. Igasugune planeeringuprotsess ja arengu kavandamine püüab vähem või rohkem tähelepanu aidates seega kaasa kaudselt piirkonna turundamisele ja seeläbi kestva arengule.

2. Uuring

Korrates eespool kirjeldatud: Tõrva vald asub Mulgimaal Helme kihelkonna piirides. Helme kihelkond on üks viiest Mulgimaa kihelkonnast, olles neist idapoolseim ning saades ehk ka kõige rohkem mõjutusi ajalooliselt Võrumaalt. Mulgimaa kihelkonnad on jaotunud ajaloo jooksul nii Pärnumaa (Halliste, Karksi), Viljandimaa kui hilisemal ajal ka (1920. aastal moodustud) Valgamaa (Helme) vahel. Väike-Emajõgi on olnud muinasmaakondade Sakala ja Ugandi vaheliseks piiriks ja hiljem Viljandi- ning Tartumaa piiriks, olles ühtlasi üldtunnustatult Mulgimaa idapiiriks.

2.1. Mulgi arhitektuur ning taluhäärberid Tõrva valla arhitektuuri- ja kultuuripärandis

Lähteülesandes on välja toodud, et piirkonna arhitektuuripärandiks võib eelkõige lugeda selgelt eristuvat mulgi arhitektuuri ühte olulisimat ainelist sümbolit – Mulgi häärberit ehk rehest eraldiseisva hoonena ehitatud eluruume. Käesolevas uuringus on kasutatud ka sõnaühendist – taluhäärber. Häärberi mõiste Eesti taluarhitektuuris ei ole omane üksnes Mulgimaale, vaid levinud laiemalt kogu Eestis. Teada on, et esimesed taluhäärberid levisid Läti mõjutustena (Pärdi, 2012) ja ehitati Mulgimaa kihelkondades ja aastakümnete jooksul levis antud hoonetüüp (osalt ka Mulgi peremeestega koos) üle Eesti. Tõsi küll, häärberikultuur võttis piirkonniti erinevaid vorme ja oli mõjutatud nii piirkondlikust jõukusest kui (ehituslikest) traditsioonidest.

Koos häärberiga pälvivad tähelepanu ka talude kõrval- ja majandushooned, sulastehooned, kõrtsid, koolimajad ning isegi maastikul eristuvad külad ja hoonetekompleksid. Vaatamata sellele, et esimesed hooned ehitati teadaolevalt XIX sajandi keskpaigas, võib Mulgi häärberite õitseaja alguseks arvata tänu linakasvatusest tulnud jõukusele sajandi teise poole ja eelkõige viimase veerandi kestes kuni 1940 aastani. Seega võib antud ehitusstiili ja hooneid vaadelda ligi 100 aastases kontekstis.

2.2. Uuringu eesmärk ja sisu

Tõrva Vallavalitsusel ei olnud planeerigu koostamise alguses ülevaadet, kui palju ja millises seisukorras leidub Tõrva vallas eelpool väljatoodud tunnustele vastavaid arhitektuurinäiteid. Seetõttu on uuringu peamine eesmärk on dokumenteerida vallas asuv mulgi kultuuriga seotud arhitektuuripärand ning planeeringprotsessi käigus hinnata nende olukorda, määrata inventariseerimise tulemuste alusel hoonetele (peamiselt mulgi häärberitele) üldised ehitus- ja kasutustingimused kohaliku kultuuripärandi säilimise eesmärgil. Valdav uurimisala asub hajaasustuses. Uuringust on välja jäetud tiheasutusega alad ja keskused (Tõrva linn, Helme, Hummuli, Ala ja Taagepera külade keskused) välja arvatud mõned asjakohased erandid.

Uuring vaatleb hooneid, mis on ehitatud alates XIX sajandi keskpaigast eluhooneteks ja uuringu ajaperiood lõpeb üldjuhul 1940. aastaga. Uuringusse on kaastatud erandina mõned hilisemal ajal valminud ja tunnustele vastavad hooned sh. ümberehitatud näited. Samuti on taustamaterjalina kasutatud mõisatest või tootmishoonetest ümberehitatud väljapaistvaid arhitektuurinäiteid. Uurimise lähteülesanne oli siiski eelkõige suunatud taluarhitektuurile ja seetõttu on kõik üleliigne pigem jäetud välja või kasutatud üksnes juhul kui ta täiendab antud uurimissuunda.

2.2.1. Uuringu otsesed eesmärgid

1. Selgitada välja ja kirjeldada väärtuslik taluarhitektuuripärand, nende omanikud, hoonete otstarve, tänane kasutusvaldkond. Võimalusel ka omanike meelsus ning tulevikukavatsused. Vaatluse alla võetakse nii kasutuses kui kasutuseta mulgi arhitektuuri esindavad hooned.
2. Kaardistada nii kasutuses olevad kui ka kasutuseta piirkonna arhitektuuri esindavad hooned, nende seisukord, potentsiaal ning asukoha positiivsed ja negatiivsed küljed.
3. Kirjeldada mulgi kultuuri esindavate hoonete (eelkõige taluhäärberite) detaile ja ehitusvõtteid.
4. Analüüsida saadud teavet ja määrata mulgi arhitektuuriga hoonetele üldised ehitus- ja kasutustingimused.
5. Luua andmebaas ning kaardikiht mulgi arhitektuuripärandit esindavatest hoonetest.

Uuringust saadav teave ja analüüsid peavad tõstma kohalike elanike, omavalitsuse ja arhitektuuripärandi omanike teadmisi selle väärtusest. Üldised ehitus- ja kasutustingimused peavad olema mõistlikud ega tohi eraomandit liigselt piirata, vaid aitama kaasa piirkonna arhitektuuri erilise mõistmisel ja suunama väärtuslike hoonete kasutamist ning renoveerimist, tõstes sellega kinnisvara väärtust ja parandama oluliselt piirkonna mainet ning erisust.

2.3. Uuringu metoodika

Uuringu ettevalmistamisel, läbiviimisel ja kokkuvõtmisel arvestati järgmiste tegevuste ja teguritega:

1. Koostöös omavalitsuse spetsialistidega, kohalike elanikega ja piirkondlike mittetulundussektori esindajatega valmistati ette algne andmebaas, kaasati vajalikud eksperdid ja koostati esialgsed uuringu teekonnad;
2. Vajadusel võeti ühendust hoonete omanikega ja kohalike elanikega olemasolevate andmete täpsustamiseks;
3. Vajadusel ja võimalusel kasutati olemasolevat kirjandust;
4. Määrati hoonete asukohad, korrektsed talunimed ja omanikud ning koostati selle põhjal esialgne skeem-kaart;
5. Koostati hoonete ülevaatuskaart, mida täideti iga hoone kohta eraldi;
6. Ringsõitude käigus pildistati ja kaardistati kõik taluhäärberite üldkirjeldustele vastavad eluhooned. Muuhulgas kirjeldati ka teisi huvipakkuvaid hooneid või kohti, kus olemasoleva teadmise järgi võis hoonet kirjeldada taluhäärberina, kuid kättesaadavatel andmetel seda enam tuvastada ei saanud (näiteks ümberehitused jne).
7. Võimalusel kohtuti omanikega või omanike esindajatega, ning kirjeldati või täideti hoone ülevaatuskaart koos nendega sh. vajadusel arhitektuurilise või kultuuriloolise erisuse selgitusega.
8. Süstematiseeriti ja analüüsiti andmed, kirjeldati, hinnati ja põhjendati olemasolevat olukorda ning koostati andmebaas kaardikihi moodustamiseks.
9. Määrati üldised ehitus- ja kasutustingimused, koostati võimalikud strateegiad hoonete kasutuselevõtuks;
10. Kaardikihi koostamine (planeeringu koostaja poolt);
11. Protsessi jooksul avaldati vallalehes kaks üleskutset käeoleva uuringu täienduste osas;
12. Avalikustamine.

Uuringu käigus leidis kasutamist suur osa seni avaldatud allikatest ja võrreldud on erinevates allikates avaldatud taluhäärberite nimekirju, olukorda ja saatust. Kaardikihile on kantud kõik leitud, külastatud ja kirjeldatud hooned. Hoonete osakaal on ebavõrdne nii ajalises kui ruumilises perspektiivis. Ilmne on, et erinevatel põhjustel on paremini ja rohkem säilinud hilisema ehitusaastaga või rindejoonest eemale jäänud taluhäärberid. Samas on üllatav Eesti vabariigi ajal asundustaludena rajatud, pisut tagasihoidlikumate kuid siiski esinduslike, taluhäärberite hulk ja tänane hea olukord.

2.4. Uuringu käik

Uuringuga kaetud taluhäärbereid külastati põhiosas jaanuar-veebruar 2020. Nii uute andmete leidmisel, kui andmete kontrollimiseks ja vigade parandamiseks viidi läbi veel täiendavaid vaatlusi märtsikuus. Juurdepääsu ja dokumenteerimist soodustav lumevaba talv ja kaasnavead head juurdepääsu võimalused.

Parima ja täiuslikuma andmebaasi koostamiseks tehti vallalehes kaks üleskutset, aga tagasiside neile oli väga tagasihoidlik. Ühelt poolt võib see olla seotud tõsiasjaga, et vaatamata põhjalikule kirjeldusele häärberite iseloomulikest tunnustest, ei osata neist kõiki veel häärberiks pidada. Teiselt poolt avaldas ka mõju mitmel pool tööde kiire alustamine ja dokumenteerimine ning põhjalikuma artikli ilmumise ajaks veebruaris oli suur osa talusid külastatud.

Uuringu marsruutide paremaks planeerimiseks, info saamiseks ning parema tulemuse nimel kaasati kohalikke olusid tundvaid vallaametnikke ning kohalikke aktiviste/ajaloohuvilisi. Sõidud (v.a. andmete kontrollimine ja täiendamine märtsikuus) viidi läbi koos eelpoolnimetud kohaliku saatjaga. Eelnevalt oli üle vaadatud võimalikud olemasolevad andmed ja allikad ning andmebaasid. Täpsustamisel ja parandamisel kasutati valla maakorraldaja abi.

Elanike ja omanike suhtumine oli välitöödel positiivne, külastatud taludes mingit vastuseisu ei olnud märgata ja pigem võis märgata inimeste positiivset suhtumist. Ainuke elevust tekitav küsimus oli, milliseid piiranguid võib koostatav teemaplaneering kavatses tavatele ehitustele ja renoveerimisele kaasa tuua.

Kuigi töö käigule ei ole lisada olulisi takistavaid kommentaare, jäi siiski õhku mõned probleemid, mille lahendamine paraku ilma väga täpse süvauuringuta ei ole võimalik:

1. Taluhoone vanus: omanikud/elanikud ei teadnud või teadsid erinevalt hoonete ligikaudset vanust. Ümberehitamise või renoveerimise korral ei olnud seda võimalik ka visuaalset väga täpselt hinnata.
2. Mulgi taluhäärberitele omaste detailide olemasolu ei teatud igal pool väga hästi. Näiteks saali olemasolu koos kahepoolsete ustega ei olnud igal pool tõestatav ja tänased omanikud ei osanud täpsustada. Samas võis mitmel pool olla kindel, et enne I MS rajatud taluhooned üldjuhul sisaldasid vastavaid elemente. Sama ka verandade puhul.
3. Vahel vajasisid täpsustamist mõned detailid taluhoonete või talupere saatusest, aga sageli ei olnud see infopuudusel võimalik.
4. Kui pererahvast ei õnnestunud kohata või kontakti ei saadud, siis on mitmel juhul tehtud fotod aiapiirdel või värava peal. Suletud aeda ilma omaniku loata ei sisenatud.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et uuring õnnestus ja antud materjali põhjal saab panna kokku põhjaliku analüüsi taluhäärberite olukorrast Tõrva vallas, anda soovitusi piirangute ja

soovituste osas ning lisaks kirjeldada mõnda strateegiat maa-asustuse taastamisest ja säilitamisest.

Kokku kirjeldati ligikaudu 115 erinevat taluhoonet ja häärberit, millest planeeringukaardile on kantud 96. Välja jäeti ilmselgelt mitte antud töö lähteülesandele ja olulisusele vastavad hooned.

2.5. Tõrva valla taluhäärberite üldiseloostus

Sarnaselt varasematele uurimustele (Pärdi, 2008) on XIX sajandil rajatud hooned pigem haruldased ja neistki mitmed stiilinäited on valla üldplaneeringu koostamise hetkel viletsas seisundis või isegi hävimas. Uuringu käigus ligi 100st kirjeldatud taluhäärberist on rajatud XIX sajandil ligi viiendik ja XX sajandi alguses veel teine samapalju. Uuringut raskendas info puudumine või vastuolulisus hoone vanusest ning rajamisest. Seega on kõik siin töös antavad hulgad ja hinnangud ligikaudsed ja põhinevad arhitektuuriliste nüansside ja detailide hindamisel. Teisalt on ka siinkohal väga keeruline vanuse dateerimine, sest mitmed Eesti Vabariigi algusperioodil rajatud asundustalud endiselt väga detailiderohked ja kannavad edasi sõna otseses mõttes Mulgimaa väärikust koos traditsioonilise ehituspärandiga.

Samuti leidsime mitmeid viimastel kümnenditel renoveeritud taluhooneid, mis küll üllatasid oma hea seisukorraga ja imposantsusega, kuid omanike sõnul rajatud ja laiendatud pigem viimase 100 aasta jooksul.

Joonis 4. Väike-Kungi talus on säilinud maastikuga kooskõlla viidud liigirikas talupark.

Mitmes piirkonnas lisas hoonele väärtust koos visuaalse efektiga maastik, talupark või aed. Samad elemendid löid ka kehvas seisukorras olevast hoonest hea visuaalse pildi, mis tõi esile ajaloolise väärikuse ning omaaegse oskuse paigutada eluhoone maastikule võimalikult sobival moel. Kiire tegutsemise korral on täna veel võimalik päästa kümmekond (valdavalt tühjana seisvat) taluhäärberit. Kindlasti annab see juurde lisaväärtust nii piirkonnale kui kogu Mulgimaa või Eesti rahvuslikule pärandile ja arhitektuuriajaloole.

2.5.1. Hävinud taluhäärberid

Varasemates teostes „Eesti taluhäärberid“ on Pärdi kirjeldanud 35 Helme kihelkonnas asuvat taluhäärberit, millest 15 on tänaseks päevaks hävinud või väga põhjalikult ümber ehitatud. Uuringu käigus õnnestus inspekteerida ja kirjeldada säilinud näidetest ligikaudu 15 taluhoonet. Valdavalt on tegemist enne I Maailmasõda rajatud hoonetega ja kuuluvad seega historitsistlikku laadi taluhäärberite gruppi.

Neist kadunud ajaloolistest taluhäärberitest väärrib märkimist, olulist kultuuriloolist tähtsust omav, Lupe taluhäärber Taagepera mõisas, kust on pärit kirjanik Hella Murrik-Vuolijoki ema, ning samuti on seotud kunstnike dünastia Luulik Kokamägi ja Epp-Maarja Kokamägi (Pärdi, 2005). Teisena võib kirjeldada Pääbu-Rassi talu Patküla mõisas, mis hävis sõjategevuse käigus 1944 aastal. Siit on pärit ajakirjaniku ja kirjaniku Juhan Püttsepa esivanemad. Talust on kirjutanud Madis Kõiv oma raamatus „Suvi Pääbol ja kinnijooks Raplas“ (Pärdi, 2010). Kolmandana olgu siinkohal välja toodud sõjategevuse käigus hävinud Kaprani talu Alamõisa külas, kus sündis kirjanik Herta Laipaik (1921-2008). Lisaks paljudele romaanidele on ta kirjutanud mitmeid mulgiainelisi kunstmuistendite kogusid: näiteks „Maarjakask“ ja „Kurjasadu“ (Valgamaa pärandkultuurist, 2010).

Ilmselge on, et sõjategevuse käigus hävinud hoonetest on kirjeldatud/pildistatud üksikuid ja arvatavalt ei ole suurema osa kohta teada ning säilinud mingisuguseid arhitektuurilugu ilmestavat informatsiooni. Siiski saab olemasoleva kirjanduse põhjal välja tuua arhitektuuriloo seisukohast olulistena veel sellised tänaseks hävinud taluhäärberid nagu Märdi (Merdi) talu Holdrest, Ritsi (Ritsu) talu Hummulist, Hansumatu talu Riidajalt ja Jama talu Hellest. Kõik need taluhäärberite lood ei erine märkimisväärselt kogu Eesti maa-asustuse käekäigust peale 1940-t aastat. Helme kihelkonnas (eriti idaosas ehk Emajõe piirnevatel aladel) on ehk märkimisväärne osa hävingul ka sõjategevusel ja rindejoonel 1944 aastal.

2.5.2. Hävimisohus taluhäärberid

Varasemates avaldatud allikates (vt. Pärdi 2005, 2007, 2010) on kirjeldatud mitmeid taluhäärberid, mille eksistents on tänaseks jõudmas lõppu. Eesti taluhäärberid käsitlevate teostes on mitmeid ülestähendusi ja pildidokumente 1968-l aastal läbiviidud kaardistamisest, mis annab meile hinnalist materjali olukorra kirjeldamiseks, võrdlemiseks ja viimase poolsajandi jooksul toimunud muudatustest.

Seega on käesoleva ülevaate kirjeldamisel oluline välja tuua eraldi grupina nende hävimisohus olevate häärberite nimekiri koos iseloomustusega. Selge on see, et üksnes traditsiooniliste vahenditega ja omandisuhetelke rõhumisega järgneva nimekirja juures ei ole suurt midagi võimalik korda saata. Kui on kaugemaks eesmärgiks lisaks kirjeldusele ja seisukorra kinnitamisele ka piirkonna maine ning võimalikult suure osa ajaloolisest pärandist säilitamine, tuleb leida mõned alternatiivsed teed olukorra parandamiseks.

Hävimisohus olevatest taluhäärberitest väärib kultuurilooliselt olulisena siinkohal äramärkimist Visnapuu (ajalooliselt Maardina) talu. Siin sündis talutöölise perekonnas kirjanik Henrik Visnapuu. Väga suur tajuhoone on juba pikemat aega seisnud tühjana, omavalitsus on püüdnud leida uut omanikku kuid ilma kiire tegutsemisega on suures hävimisohus. Siiski on välitööde käigus tuvastatud, et suurem osa katusest on veel terve ja liigniiskusest tekkida võivad kahjustused ei ole viinud hoonet pöördumatu kadumise teele. Hoone on valla omanduses, mis võib lihtsustada omaniku leidmist. Küll peab praegune omanik (ehk omavalitsus) aitama läbi viia läbirääkimisi juurdepääsutee lahenduste leidmisele.

Joonis 5. Traditsiooniliselt imposantset Mulgimaa taluhoonet esindav Väike-Soolikse taluhäärber on 2020 varakevadel väga viletsas olukorras.

Teise olulise häärberina nii kultuuri- kui ajaloo seisukohalt saab kirjeldada Vabadusristi kavalerile, major Kurele, kuulunud taluhäärberit. Küllaltki esinduslik hoone on küll rajatud peale Vabadussõda ohvitserile sõjaliste teenete eest antud maatükile, kuid õnneks, vaatamata ajaloo keerdkäikudele, säilinud tänase päevani ja vajab kiiret tähelepanu ning renoveerimist.

Kiire tegutsemise korral saab veel päästa Iltsmu-Otto (Iltsmo-Kurvitsa) taluhäärberi Möldre külast (vt. Pärdi, 2007:143), Kääraniidu talu Liva külast, Vanakubja talu Karjatnurme külast, Linnuse talu Kirikukülast, Väike-Saarde talu Pilpakülast, Väike-Soolikse talu Kähu külast, Roiu talu Kulli külast ja Kurepesa talu Reti külast. Samuti on vajalik tähelepanu praegu küll asustatud, kuid viletsas seisus olevale Vana-Jüri taluhäärberile Kaubi külas ja tühjana seisvale kuid keskmises seisukorras olevale Sillamäe talule Koorkülas. Suurem osa neist on rajatud enne I Maailmasõda ja seega erilise väärtusega nii kohalikus kultuuriloos kui ka kogu Eesti arhitektuuri ajaloos. Eraldi tuleb siinkohal välja tuua Antse taluhäärber Koorkülast (vt. Pärdi 2007: 140), mis on tänaseks säilinud osaliselt ning omanik on rajanud krundile mitmeid uusi

hooneid. Samas oleks võimalik anda ka säilinud häärberiosale uus hingamine ja säilitada arhitektuuriline järjepidevus.

Lisandusena siia loetelusse saab lisada, et kuigi käeoleva uuringu eesmärgiks on taluhäärberite kaardistamine, siis käeoleval ajal on veel säilinud Lõve koolimaja, kus tasuks kaaluda tegevusi koos omanikega. Sarnaseid näiteid (näiteks mitmeid mõisate kõrvalhooneid) on veelgi, aga antud ülevaates neid ei kirjeldata.

On veel rida hooneid, mis ei ole küll otseses hävimisohus, aga vajavad eelkõige esmast korrastamist ja pikemas perspektiivis põhjalikumat renoveerimist. Siin saab omavalitsus teatud piirides tegutseda (sh. nõustamine või toetus) koos tänaste või võimalike uute omanikega. Võib ka olla, et omanikud ei ole piisavalt informeeritud nende omanduses olevate taluhoonete ajalooliselt väärtusest ja lihtsa meeldetuletuse korral hakkavad kõike seda vaatama ning hindama uue pilguga. Hoonete seisukord 2020 talvel ja varakevadel on väljatoodud andmebaasis.

2.5.3. Taluhäärberid 1850-1920

Suur osa vanematest taluhäärberitest on kirjeldatud eelnevates alapeatükkides, aga siiski tuleb eraldi välja tuua väga hästi säilinud või renoveeritud taluhooned. Enamik nende omanikke olid teadlikud nende valduses olevate hoonete ajaloolisest ja kultuuriloolisest väärtusest. Mitmetel juhtudel on hoone eest hoolt kantud aastakümneid ja oli ka peresid, kes on põlised omanikud. Antud fakt on küll pigem erandite valdkonda kuuluv, aga näited põlisomanikest on siinkohal väga hästi renoveeritud Meire talu Kalme külast ja Põhja-Egeri talu Holdre külas. Korrastama on asunud põliste omanike käes olevat väga omapärase arhitektuuriga Lahtre talu Riidaja külas.

Joonis 6. Meire taluhäärber kannab edasi rohkem kui sajandivanust väärikust.

Nagu eespool öeldud, on vanema põlvkonna häärberite seas rohkem näiteid lagunemise või hävimisohu kohta. Samas on nende seas ka silmapaistvamaid ja esinduslikumaid hooneid, mis kannavad edasi piirkonna ajaloolist vaimu ja iseloomulikku pärandarhitektuuri. Seetõttu tuleb nendele pöörata senisest rohkem tähelepanu ja ehk tasuks vallavalitsusel kaaluda võimalikke meetmeid säilitamise ja taastamise edasiviimiseks.

2.5.4. Taluhäärberid 1920-1940

Suurem osa Tõrva vallas säilinud ja kaardistatud taluhäärberitest on rajatud peale Vabadussõda mõisamaade baasil asundustalude loomise käigus. Üksikutel juhtudel olid jagatud kruntidel olemas mõned hooned sh. eluhooned, kuid suurem osa neist jagati tühjadena ja hooned rajati 1920-1930. Kui mujal Eestis on asundustalu tüüp pigem tagasihoidlik, siis Mulgimaal oli nende seas palju lihtsama tegumoega häärberitüüpi. On andmeid, et käidi eeskuju võtmas olemasolevatest lihtsamatest häärberitest ja sedaviisi võivad olla ajavahemikul 1900-1930 rajatud eluhooned üsna ühesuguse ruumijaotusega.

Joonis 7. Näide asundustalust: renoveeritud Otsa-Vastalu häärber.

Üldistes joontes ei erinenud need taluhooned oluliselt varasematest ehitistest. Nii näiteks kinnitasid mitmed majaomanikud, et majas on või oli saal ehk *suurkammer* koos kahepoolsete paraadustega). Samas on sel perioodil 6-7 toaga taluhäärbereid ehitatud siiski ülivähe. Rajatud taluhäärberid, võtnud küll eeskuju varasematest lihtsamatest kuid siiski esinduslikest kohalikest eluhoonetest, piirdusid pigem 4-5 elutoaga. Kasutati ka arhitektide abi ja võib isegi kirjeldada esimeste „tüüpprojektide“ olemasolu, mida levitati vastavas erialakirjanduses või käsiraamatutes.

Ruumilises plaanis asuvad asundustalud pigem lähemal ajaloolisele mõisasüdamele. Vanemad taluhäärberid on seevastu üldjuhul mõisasüdamest eemal ehk nn. ääremaal. Lisaks on asundustalude kasutuses ja lähemas ümbruses olevate maatükkide suurus kuni 20 ha. Vanemad põlistalud asuvad märksa suuremal maatükis, mis toob välja omakorda iseärasuse

asustusmuustris – põlistalud paiknevad hõredamalt ja sageli eraldatumalt. Tõrva vallas asuvate häärberite esinduslikkus torkab maastikul silma ja eluhoone rajamiseks on sageli leitud maastikuliselt ilusam koht. Samas eeltoodud põhjustele (nagu kollektiviseerimine) on nende lagunemine ja kadumine otseses seoses ääremaalise asukohaga. Kuigi 1940-tel aastatel pererahvas küüditati või aeti kodudest välja, ei jäänud hooned üldjuhul tühjaks, vaid majutati sinna mujalt tulnud rahvast ja majandite töölisi. Aja jooksul jäid paljud piirkonnad keskustest (sh. töökohad ja sotsiaalne taristu) niivõrd eemal olevateks, et neis elamine muutus keeruliseks. Samuti ka ei saa vähetähtsaks pidada uute elanike peremehetunde puudumist, mille käigus hoonete lagastamine toimus mõne aastakümne jooksul. Kolmanda kadumise põhjusena olgu siinkohal välja toodud maapiirkondades hoogustunud elamuehitus 1970-tel aastatel, mille käigus jõudsid ka linlikud mugavused uutesse korrusmajadesse majandi keskustes.

Selge on see, et majandid ei olnud üldjuhul eraldiseisvate taluhoonete korrastamisest. Veidi vabamate aegade tulles ja majandite liitumisel asuti 1970-tel hooneid müüma elanikele (vahel küttepuude hinnaga) kuid kogutud andmete põhjal öelda, et mitmes kohas on saanud aegade jooksul sisse tulnud elanik omanikuks ja seeläbi ka on säilinud hooned. Mitmel juhul elavad täna neis küllatki eakad inimesed, kelle võime hoone korrastamisel on pigem tagasihoidlik, kuid vaatamata sellele ei saanud pea ühtegi väga keerulises olukorras hoonet siiski tuvastada.

3. Ettepanekud

Jätkusuutliku arengu kontseptsiooni maa-asutuse säilitamisel ja taastamisel on peetud paljudes sarnastes uurimustes ülitähtsaks või lausa võtmeküsimuseks. Kõik need arutelud on seotud ühelt poolt kultuuripärandi rolliga ning muuhulgas säästva arenguga, teisalt pigem majanduslike- ja regionaalpoliitiliste küsimustega. Suur osa maa-asutust kujundavatest hoonetest ja maastikest ei ole riikliku ega kohaliku kaitse all ning pigem on meie kontekstis rõhutatud võimalikule säilimisele ja säilitamisele läbi isikliku huvi ja tasandi. Muud sekkumisvahendid on käsitletavad tänases ühiskonnas pigem teoreetilist laadi kuid läbi info jagamise ja koolituste võimalikud. Taolistes uuringutes saab esitada põhiküsimuste, kas kultuurimaastikku ja selle säilitamist koos asutusega/hoonestusega saab vaadelda kui ühte osa nii regionaalpoliitikas kui säästvas arengus, ning kas on olemas võimalikke sekkumispoliitikad selle säilitamiseks ilma väga kiiret tulemust tootvate majanduslike põhjendusteta või pigem peaks see kõik olema suunatud eraomaniku vastutusele ja võimalikele otsustele.

Igasugusel maapiirkondade arendamisel saame kirjeldada kaudseid positiivseid mõjusid piirkonna majanduslikule ja sotsiaalsele keskkonnale. Küll saame täpsemalt hinnata, varasematele kogemustele toetudes, kultuuriloolisi ja keskkonnakaitsega seotud mõjusid. Kiireks tegutsemiseks ja võimalikuks sekkumiseks on oluline teada, et kultuuripärandi säilitamine ja väärtustamine on investering, mitte kulu. Täna on ka tagasihoidlikud teadmised kahjuks veel nende indikaatorite osas, mis suudaksid toetada kultuuripärandi säilitamise ning taastamise seisukohti säästva arengu seisukohalt. Meie ühiskonnas ei ole võimalik sekkuda omanike otsustusse muul moel kui planeeringus ettenähtud kitsendustega või omavalitsuse poolt loodud toetavate meetmetega sh. otsesed toetused, koolitused jne. Üldjuhul ei ole omandi käsutamise ja kasutamise õigust kellegi peale omaniku.

Ettepanekute blokis on välja toodud mõned ruumilised ja ehituslikud näpunäited, mida tasub ajalooliste taluhoonete korrastamisel silmas pidada. Lisaks on kirjeldatud soovitusi mahajäetud või vähese kasutusega hoonetele uute omanike leidmiseks ja vastavate omavalitsuste strateegiate käivitamiseks. Eesmärk siinjuures ei ole mitte niivõrd luua omavalitsusele uusi ülesandeid kui pigem anda võimalusi edasiseks arengus ja piirkondade arengutaseme ühtlustamiseks koos maine tõusuga ning kultuuriloo täiustamisega.

4.1. Ettepanekud planeeringusse

Kõik kirjeldatud taluhäärberid asuvad üldjuhul hajaasustuses ja seetõttu ei kuulu detailplaneeringu kohustusega alade hulka (v.a. mõisasüdametes asuvad hooned). Hajaasustusalad või hajaasustusega alad on kõik piirkonnad, mis jäävad väljapoole tiheasustusalade piire ja siinkohal mõeldakse traditsioonilist külamaastikku. Üldjuhul on üldplaneeringute üks eesmärkidest hajaasustusega alade säilumine koos iseloomuliku külastruktuuri, põllu ja metsamajanduse edendamise võimalustega.

Siiani ei ole omavalitsuste planeeringutes või mõnes muus arengudokumendis ühe kindla hoonetüübi kirjeldamisele suunatud teemaplaneeringut läbi viidud ja käesoleva töö ettepanekute osa on suures osas eksperimentaalne, mis vajab arvatavalt mingi perioodi jooksul üle vaatamist ja täpsustamist. Teisalt saab aluseks võtta ning üle kanda käesolevasse uurimusse miljööväärtuslike alade (mis küll üldjuhul on tiheasustusalad, kuid sageli ajaloolise või arhitektuuriloolise taustaga) soovitusi ning kirjeldusi.

Reaalsuses võib sageli juhtuda, et hajaasustuses planeeritavad ning elluviidavad ehitus- ja renoveerimistööd koos juurdekuuluvate ehituslubade taotlustega ei jõua kunagi vallavalitsusse ning niiviisi saab käeolev soovitude rida jääda pigem soovituslikuks või isegi natuke õpetav-valgustuslikuks tegevuseks. Vallavalitsuse ülesanne on siinkohal eelkõige teavitada kinnisvaraomanikke üldplaneeringu lisas väljatoodud soovitustest ning teiselt poolt viia võimalusel sisse mõned ametlikku asjaajamist soodustavad tegevused: näiteks toetused või nõuanne neile, kes soovivad arhitektuuriväärtusi ajaloolisel kujul taastada/säilitada. Ka infopäevade ja koolituste korraldamine või delegerimine mittetulundussektorile saab olla vallavalitsuse ülesanne.

Säilitades ajalooliselt või arhitektuuriliselt huvitavaid ja olulisi hooneid, väärtustatakse sajandite jooksul väljakujunenud külamiljööd ja kohavaimu, aga eelkõige käeolevate soovitude valguses ajaloolist pärandit ning Mulgimaa hajakülade piirkondadele omast maastikulist ja ruumilist omapära ning koos nendega kultuurmaastikke. Nii läbi rohevõrgustiku kui ka üha kiiremini leviva suvekodude omamise paranemise paranevad lõpptulemusena keskkonnaseisund, aga eelkõige inimesele suunatud puhkeotstarbelised võimalused.

Kuigi hajaasustus käeolevas kontekstis erineb miljööväärtuslikust hoonestusalast, on siiski siinkohal võimalik välja tuua mõned taluhäärberid puudutavad ühisjooned. Miljööväärtusliku hoonestusalana nähakse üldplaneeringutes määratud maa-ala, mille terviklik miljöo kuulub hoidmisele ja säilitamisele. Miljööväärtusliku hoonestusega ala puhul on tegemist hoonestatud alaga, mis (Hellström ja Kais, 2011 järgi):

- moodustab terviku (ühtne ehitustraditsioon, ehitusaeg/ajalugu, funktsionaalne tervik, visuaalne või maastikuline tervik) või iseloomuliku osa tervikust;
- on piirkonnale tüüpiline ja iseloomustab hästi mingit ajaperioodi või piirkonna (asustus)ajalugu või arengut laiemas mõttes;

Miljööväärtulik ala on ainulaadne kogu piirkonnas koos originaalse või unikaalse plaanistruktuuri, ehitustraditsiooni või funktsiooniga. Üldjuhul ei määrata miljööväärtuslikuks hoonestusalaks alasid, mis on kultuurimälestisena riikliku kaitse all. Olulise asjaoluna käeolevas kontekstis saab välja tuua asjaolu, et miljööväärtuslik hoone on piirkonna ajaloolist identiteeti või konkreetse valla piirkonna eripära välja toov hoone, mida soovitakse säilitada selle ehitamise ajastule iseloomulikul kujul.

Tulenevalt eeltoodud mõistetest ja Mulgimaa ehitusliku ajaloo eripäradest on ehitustegevuse ja renoveerimise käigus seatavad eesmärgid:

- hoone väliskuju peaks olema võimalikult lähedane maja algkujule;
- renoveerimisel säilitama ja taastama traditsioonilisi ehitusdetalle võimalikult parimal moel.

Teises punktis võib küll peituda vastuolu, sest külastatud hoonete seas oli küllaldaselt näiteid, kus põhjalikuma renoveerimise aeg jäi poolsajandi taga ja seega ei olnud ei mälestusi ega teadmisi paljudest detailidest. Eriti veel juhtudel, kui hoone kuulus kohalikule majandile ja renoveerimine toimus ajastule iseloomulikul moel. Küll on aga paljude hoonete puhul teada ligikaudne ehitusaasta ja seega on võimalik välja tuua antud ajastule iseloomulikud detailid.

Neile kahele üldeesmärgile tuginevad taluhäärberite renoveerimise, taastamise ja ehitamise kohta seatavad soovituslikud üldtingimused ja arhitektuurinõuded:

- Taluhäärberite projekteerimisel ja renoveerimisel tuleb kasutada naturaalseid materjale (nt puit, kivi, betoon, metall, katusekivi, valtsplekk jms).

- Taastamisel tuleb eelkõige vältida naturaalseid materjale imiteerivaid materjale (nt plastvooder, vundamendi kivisarnane imitatsioon jne). Tasub kaaluda ka kivikatust imiteerivate plekkkatuste välistamist.
- Taluhäärberite projekteerimisel ja taastamisel tuleb vältida katusekallete ja katusekujude muutmist. Täpne lubatud katusekalle tuleb vajadusel (nt. hoone varasemal ümberehitamisel) määrata detailplaneeringu või projekteerimistingimustega.
- Korruselisuse muutmist võib lubada üksnes siis kui maja väliskuju ei muutu (katusekorruse väljaehitamine).
- Renoveerimise käigus võimalusel säilitada algne akende kuju, asend fassaadil, ruudujaotus ja piirdelauad. Kui see ei ole võimalik, või ei ole teada algne akende kuju ja ruudujaotus, siis kasutada sarnaste majade näiteid ja eeskujusid.
- Säilitada või taastada tuleb maju kujundavad sellised iseloomulikud detailid nagu uste kujundus ja seinte viimistlusmaterjal ja võimalusel mõõdud (näiteks voodrilaudade laius). Säilitada tuleb kõik originaaldetailid – ukse- ja aknahinged, käepidemed jne.
- Mulgi taluhäärberite iseloomulike detailidena tuleb hakata tähelepanu pöörama verandade säilitamisele, aga enamik juhtudel taastamisele nende algsel kujul.
- Uute taluhoonete rajamist eelkõige soodustada ja suunata vanadele talukohtadele. Neis on üldjuhul säilinud kõrghaljastus, aga ka kasutuskõlblikke vundamente ja teisi traditsioonilisi taluõue detaile. Siinkohal kehtivad ehitustingimused nagu igal pool hajaasustuses, kus üksiku eluasemekoha rajamisel üldjuhul detailplaneeringu koostamise kohustus puudub, ehitustegevuse aluseks on projekteerimistingimused;
- Hoida võimalusel traditsioonilist talukeskkonda ja taluõue traditsioonilist planeeringut ning vältida õule või vahetusse lähedusse mahult ja ehitusstiililt sobimatute uute hoonete ehitust. Antud juhul tuleb iga juhtumit vaadelda eraldi ning eristada vajadusel tootmistegevuseks vajaminevad hooned ning kaaluda võimalikke alternatiive.
- Tõrva vallas kohtab mitmel pool taluhäärberid, mis ei ole täielikult või osaliselt kaetud voodrilauaga. Hoonete renoveerimisel ja soojustamisel ei ole otstarbeks seda joont jätkata ja voodrilauaga katmine on nii välimuse kui maja säilitamise eesmärgil oluline.
- Lisaks eelnevale – võimalusel kasutada uute hoonete ehitamisel eelkõige olemasolevaid vundamente või hoonete kunagisi asupaiku.

Piirkonniti on viidud läbi uuringuid, kus konkretiseeritakse kaitse alt väljas oleva ehituspärandi nimekirju ja kaitsmise võimalusi (vt. Tamm ja Kimmel, 2010), kuid käeolevas uuringu kokkuvõttes ei saa seda eraldiseisva nimekirjana vajalikuks pidada. Väljatoodud soovituslikele tingimustele vastavad kõik Tõrva vallas kirjeldatud ning nimekirja kantud ja kaardistatud taluhäärberid ja tingimused kehtivad kõikidele hoonetele võrdsetel alustel. Tulenevalt hoonete erinevast kasutus- ja hooldustasemest ning omandisuhetest, on nad käesolevaks hetkeks erinevas seisukorras ning seetõttu on ka keeruline sundida renoveeritud hoonete omanikke panna jälgima kõiki siinkohal väljatoodud tingimusi ning soovitusi. Teisalt võime alati tõdeda, et juba korras katus ja eeskujulikult pandud aknad (vaatamata nende väliskujule ja visuaalsele sobivusele) aitab hoonet säilitada väga pikaks ajaks. Ja sellega on ajalooline järjepidevus väga hästi edasi kantud.

4.2. Strateegiad taluhoonete kasutuselevõtuks

Eesti erinevates piirkondades võib silmata maastikke koos mahajäetud, lagunevate või hävinud taluhoonetega. Muudatused (muuhulgas vägivaldsed) meie ühiskonnakorralduses ja majandusstruktuuris on muutnud asustumusrit. Endisaegne oluline ja palju tööd andev põllumajandussektor on tööhõivet viimaste aastakümnete jooksul kiiresti vähendanud ja

muutunud töötajate suhtarvu osas pigem marginaalseks. Üldine demograafiline analüüs näitab, et maapiirkondade elanikkond vananeb üha kiiremas tempos ning järjest vähem noori jääb või pöördub peale kooli lõpetamist maapiirkondadesse. Saame rääkida maapiirkondadest kui tarbimisele mitte kui tootmisele suunatud regioonidest ehk post-produktivistlikust (tootmisjärgsest) ühiskonnakorraldusest (Halfacree, 2007). Maapiirkondade turundamine (vt. Niedomysl, 2007; Burkhart-Kriesel jt, 2014, Rõigas ja Rennu, 2018) ja arengud ühiskonnakorralduses toovad omakorda arenenud riikides kaasa üha värskemad trendid ning liikumised, mille oskuslikul rakendamisel võib kasu tõusta Eesti maapiirkondadele ning iseäranis perifeersematele piirkondadele nagu Mulgimaa ja Tõrva vald. Lisaks kaugtöö võimalustele või linnakärast eemale kolimisele on Eesti ühiskonnas üha rohkem maad võtmas trend (või loomupärane sisemine sundus) omada suvekodu. Suvekodude laiem levik küll ei aita suurel määral kaasa piirkonna majanduse edenemisele ja teenuste kasutamisele (v.a. esmased teenused perioodiliselt) ning võib tuua omavalitsusele pigem lisäülesandeid (nt. teehoolde), kuid aitab kaasa traditsioonilise asutismustri säilitamisele ja konkreetset Tõrva valla puhul ka taluarhitektuuri taastamisele ning teisalt ka juurte juurde tulemise ja/või jäämise. Lisaks lahendaks see osaliselt Palang'u (2008) poolt kirjeldatud võimalikud lahendused Eesti maaelu järjepidevuse katkemisel, ehk kaugemas perspektiivis küsimuse, kuidas saada inimesed tagasi maale elama ning loodus maa-maastikku ei hävitaks. Inimesed tuleb hoida maal just seetõttu, et maastikud jääksid püsima sellisena nagu see inimestele meeldiks.

Erinevaid tegevusi piirkonna elavdamisel või turundamisel on Eestis uuritud tagasihoidlikult. Uuringutes on keskendutud omavalitsuste, külaliikumise või üksikisikute tegevusele toetuvale maale tagasitulekule (vt. Rõigas ja Rennu, 2018), kus üks järeldustest kinnitab üksikisiku või väiksema grupi rollist piirkonna elavdamisel. Teise olulise suunana on heaoluühiskondades viimase poolsajandi jooksul tekkinud ja arenenud kogukondlik liikumine koos öko-liikumisega (vt. Schyndel Kasper 2008). Siin saab eristada veel mitmeid erinevaid suundi, kuid selliste kogukondade rolli ei saa eitada ka mõne Eesti piirkonna elavdamisel (Allaste, 2011; Rõigas, 2020).

Oluline roll nende protsesside käivitamisel on ühiskonnas toimuvate protsesside mõjul väärtushinnangute muutumine viimaste aastakümnete jooksul, kus erinevatel tasanditel toimivad valitsused ja rahvusvahelised arenguagentuurid on maaelu arengu strateegiate aluseks võtnud detsentraliseerimise, osalusjuhtimise ja kogukonnapõhise arengu põhimõtted (Speer, 2012). Lisaks avaliku sektori koostööle toetuvad need lähenemisviisid kogukonnateenuste ning muude mittetulundusühingute teenuste osutamise võimalustele (Bennett ja Iossa, 2010; Hulme ja Edwards, 1997). Aktiivsed ja kaasatud kogukonnad on detsentraliseerimise oluline eeltingimus ja edutegur, samal ajal on need arenguprotsessid laiemas plaanis osa ÜRO säästva arengu eesmärkidest (Bergh, 2004) ning seeläbi oluline osa nii Eesti kui EL poliitikakujundamisest.

4.2.1. Kes tulevad maale

Maapiirkondadesse elanike meelitamiseks, toetusmeetmete väljatöötamiseks ja strateegiate käivitamiseks on võimalik ligikaudselt hinnata, kes võivad need huvilised olla ning teiselt poolt tegutseda selles suunas, et leiad enda piirkonnale kõige vajalikumad ja oodatavad sihtgrupid. Schmied (2005) jagas maale siirdumise rände tüübid viide kategooriasse. See jaotus kehtib enam-vähem samas kujul ka Eestis.

- Keskklasside elukvaliteediränne, mis on seotud otseselt materiaalsete võimaluste suurenemisega, staatusega ja isikliku ruumi vajadusega.

- Vähemkindlustatute ränne ehk grupp, kes püüavad maale kolimise kaudu oma elujärge parandada ja on liikumas lihtsamate töövõimaluste juurde.
- Elutsükli ränne ehk seenioride tagasipöördumine maale.
- Tööga seotud ränne, mis on seotud konkreetse tööpakkumise või asjaosalise erialaga.
- Kontrakultuuriline ränne ehk erinevate subkultuuride saabumine maale (B-ühiskond). Selles grupis võib kohata nii „puukallistajatest“ kaasaegse maalilise elulaadi ihalejaid, aga ka teisi, kel side areneva mahekultuuriga.

Eesti puhul on maale elama asumisel, suvekodu otsimisel või isegi uuskogukonna tekkel oluline roll eluasemel ja selle asukohal (sh. asustusmuustril). Maakohas hinnatakse neile omaste maaliste mugavuste olemasolu ja kättesaadavust, kuid lähtutakse ka keskkonnateadlikkusest või vajadusest hoida ja säilitada maastikke ja arhitektuuri ning paikkondlikke traditsioone. Vastandina üldlevinud arvamusele, ei mängi kohapealsed töö- või koolihariduse võimalused otsustusprotsessis määravat rolli. Maale kolimist mõjutavad oluliselt madalamad kinnisvarahinnad, samuti õiguslike regulatsioonide teatav paindlikkus ja lihtsus igapäevaelu korraldamisel (sh majandustegevusel).

Praegu iseloomustab nii Eesti uusi maakogukondi kui ka eraldiseisvaid maaletulijaid teatav iseolemise soov, koos teatava välismõjude vähenemisega. Eestis tegutsevaid uuskogukondi ei saa pidada n-ö äärmusrohelisteks, vaid pigem rühmadena, kus domineerib selge siht, koostööoskus ja soov anda oma panus ökoloogilise jalajälje vähendamisesse, millele lisandub üldjuhul keskkonnasäästlik mõtteviis koos traditsioonilise arhitektuuri ja kultuuri säilitamisega või soov kasvatada lapsi linnamõjudest eemal.

Teisalt saab mitmes kogukonnas selgelt eristada majanduslikke motiive. Need avalduvad nii traditsioonilises põllumajanduses, aga ka täiesti selgelt mõõdetavas piirkonna majanduslikku olukorda parandavas tootvas ettevõtluses. Taolised maaletulijad üldiselt kohalikule tööturule ei looda, valdavalt tuuakse töökohad kaasa või muudetakse huviala töökohaks. Lisaks on hea haridusega uued maaelanikud leidnud rakendust avalikus sektoris, näiteks leevendanud õpetajate puudust kohalikus koolis või rikastanud kultuurielu.

Seega saab siinkohal tuua keskklassi kvaliteedirände ja uute kogukondade tekkimisel välja mitmeid ühisjooni. Mõlemale on üldjuhul iseloomulik hea haridus ja selged eesmärgid. Samas on oluline erinevus maale liikujate vanuses. Kogukondlikud mudelid kehtivad üldjuhul nooremas põlvkonnas, seal võib küll leida ka keskklassi kuuluvaid ja tööelus jõudsalt edasi liikuvaid inimesi, aga pigem kuuluvad sinna need, kes on nii töö- kui ka pereelu alguses ning kuuluvad erinevatel asjaoludel ühiste huvidega gruppi. Samas ei ole ka väheoluline, et keskklassi kvaliteediränne saab meie uuringute põhjal alguse suvekodu otsingust või juurte juurde pöördumisest. Kogukondlikul tasemel võib põhjusi kirjeldada piirkonnatähtsena, kus juured ei pruugi olla seotud uue asukohaga ning enda asukohta nähakse pigem Eesti maakultuuris laiemas mõttes.

Need märksõnad on üheks võtmeks Tõrva valla maa-asutuse säilitamisele ja taastamisele suunatava strateegia koostamisel. Eelkõige tuleb leida inimesed, kelle on nii huvi kui oskused, ja võime hallata koostöövõrgustikku, mille eesmärk on tuua valda uusi inimesi ja kitsama eesmärgina aidata kaasa pärandarhitektuuri taastamisele ning säilitamisele.

4.3. Kokkuvõtteks ja soovitusel oma valitsusele.

Planeering ei peaks üksnes määrama ja kehtestama piiranguid vaid pigem andma võimalusi või juhtima tähelepanu asjaoludele, mis võivad ühte piirkonda pidada eriliseks ja kokkuvõtvalt parimaks paigaks elamiseks ning eneseteostuseks. Tihedas konkurentsisis elanike arvu säilitamise nimel, töökohtade loomisel ja elukeskkonna kujundamisel peab iga omavalitsus tooma välja oma tugevused ja eelised. Mulgimaa omavalitsustel on üheks selliseks teguriks piirkonna kultuurilooline ja ajalooline taust, koos maastike ja arhitektuuriga. Erinevatele elanike- ja vanusegruppidele võib see omada erinevaid tähendusi, aga alates sajandivahetusest (vahest isegi varem) on maapiirkondade atraktiivsust sageli kirjeldatud kui maaelu idüllil. Kuigi uuringud on tõestanud, et vajadus ruumi, vaikuse, roheluse ja turvalisuse järgi võib motiveerida inimesi linnast maale kolima, näeme et elanikkond jätkuvalt väheneb. Domineerivad ühiskonnas jätkuv linnastumine ja maapiirkondade vananemine. See, kui palju inimesed teatud paikadest lahkuvad, võib piirkonniti varieeruda ja kasvavad või kahanevad maapiirkonnad külad võivad asuda suisa üksteise kõrval. Küsimusi, kuidas ja miks need erinevused külade vahel eksisteerivad, on vähe kirjeldatud, aga oluline osa on siinkohal omavalitsusel ja suhtumisel ning hoiakutel (vt. Elshof jt, 2017).

Teiselt poolt on võimalik koostöös kohaliku omavalitsuse, elanike, omanike ja aktiivsete külaveduritega taastama ja säilitada olulisi hooneid, ajaloolist asustusstruktuuri ja maastikke, mis sünergiana suurendab tänases globaliseerivas maailmas ühe piirkonna olulisust ning parandab igakülgset mainet. Selge on see, et Mulgimaa omavalitsused võivad siinkohal teha koostööd, kuid seni kui taolist teemaplaneeringut ei ole teistes omavalitsustes tehtud saab Tõrva olla mitmete meetmete ja tegevuste elluviimisel vedur.

Planeeringus kinnitatud perspektiivide ühildamisel arengukavaliste etappidega tasuks kaaluda võimalike tegevuste ning toetusmeetmete käivitamist:

1. Eespool on mitmel korral välja toodud omanike infopuudus ajaloo ja arhitektuuri kohta. Vallal tasuks kaaluda info- ja koolituspäevade korraldamist või isegi vajalike valgustavate infomaterjalide koostamist ja levitamist.
2. Toetusmeetme siseseviimist neile, kes tahavad säilitada või taastada ajaloolist hoonet või selle detaile. Selline toetusmeede ei saa olla küll kõikehõlmav, aga saab olla ühelt poolt suunatud mingile lihtsamale ja kergemini mõõdetavale detailile – näiteks uste taastamine või verandade ehitamine ajaloolisi mudeleid silmas pidades. Võimalik väärtusliku arhitektuuri või detaili mõiste vajab selle meetme siseseviimisel kindlasti täiustamist.
3. Noorte perede toetuste siseseviimine (vt. Türi Vallavalitsus). Selline toetus kindlasti suurendab huvi Tõrva valla elukohtade vastu, aga teisalt kombineerituna teiste toetustena aitab kaasa traditsioonilise arhitektuuri säilimisele ja taastamisele;
4. Seostatult eelnevate punktidega – aktiivne valla promomine ja reklaam. Nii kõik võimalused sotsiaalse taristu tugevatest külgedest kui ka töö- ja elukohtade info jagamisega. Varasemad näited on toonud siinkohal välja edulood piisavalt koostöövalmis kogukondade ja eestvedajate korral.

Kõikide nende ettepanekute arendamisel, väljatöötamisel ja siseseviimisel võib soovitada paremat tulemuslikkust läbi üle-Mulgimaalise koostöö. Siinkohal on omal kohal nii võimalikud pöördumised valitsuse poole kui ka koostöös teiste sarnaste piirkondadega. Täpsemad tegevused koostööküsimustes ja ettepanekute tegemises saab välja joonistada kõikide piirkondade ühisosa leidmisel. Selge on, et Mulgimaa-sisesed tegevused arhitektuuri valdkonnas ei erine oluliselt, samas võivad koostöökohad piirkondade vahel hõlmata hoopis teisi suundi ja valdkondi.

Kasutatud kirjandus:

Allaste, A-A. (toimetaja) (2011). Ökokogukonnas retoorikas ja praktikas. Elustiilide uurimused. *ACTA Universitatis Tallinnensis*. Tallinna Ülikool, TLÜ Kirjastus.

Banner, A. (2019). Eesti aia ajalugu. Hea Lugu OÜ. Tallinn.

Beel, D. E., Wallace, C. D., Webster, G., Nguyen H., Tait, E., Macleod, M., Mellish, C. (2017). Cultural resilience: The production of rural community heritage, digital archives and the role of volunteers. *Journal of Rural Studies* 54, 459-468

Bennett, J., Iossa, E. (2010). Contracting out public service provision to not-for-profit firms. – *Oxford Economic Paper*, 62 (4).

Bergh, S. (2004). Democratic decentralisation and local participation: a review of recent research. *Development in Practice*, 14 (6)

Burkhart-Kriesel, C., Cantrell, R., Hodur, N., Narjes, C., Vogt, R. (2014). Marketing rural communities: a qualitative study on the power of community images, *Community Development*, 45:2, 180-193

Elshof, H., Haartsen, T., van Wissen, L.J.G., Mulder, C. H. (2017). The influence of village attractiveness on flows of movers in a declining rural region. *Journal of Rural Studies*, 56, 39-52

Ennemustisel Mulgimaal (2008). Valimik korrespondentide murdetekste VII. Unt, E. (suuline üleskirjutus). Sõjamälestus 1944. aastast. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 270-271.

Johannson, A. (1910). Talu elumaja joonsitus Eestimaa väikepõllumeeste jaoks. *Põllutööleht* 5, 33-36.

Johannson, A. (1911). Missugune peab uus Eesti taluelumaja olema. *Talu* 5, 143-147.

Halfacree, K. H. (2007). Trial by space for a 'radical rural': introduction alternative localities, representations and lives. – *Journal of Rural Studies*, 23 (2)

Hellström, K.; Kais, M. (2011). *Miljövärtused maapiirkondades. Maapiirkondade miljövärtuslike alade käsitlemise juhend Põlvamaa näitel*. Põlva.

Hulme, D., Edwards, M. (1997). NGOs, states and donors: too close for comfort? – *NGOs, States and Donors: an Overview*. St. Martin's Press, New York, 1997.

L'Heureux, M-A. (2010). Modernizing the Estonian Farmhouse, Redefining the Family, 1880s–1930s, *Journal of Baltic Studies*, 41:4,

Laoire, C. N. (2007). The 'green green grass of home'? Return migration to rural Ireland. *Journal of Rural Studies*, 23, 332–344

Lill, A., Pärdis, H., Mursu, K. (2018). Toredus hinges! – Albi talu hääber Mulgimaal. *Pööning* 2 (11)

Loulanski, T., Loulanski, V. (2011). Publication details, including instructions for authors and subscription information: The sustainable integration of cultural heritage and tourism: a meta-study. *Journal of Sustainable Tourism*, 19(7), 837-862

Lysgård, H. K. (2016). The 'actually existing' cultural policy and culture-led strategies of rural places and small towns. *Journal of Rural Studies*, 44 1-11

Mahon, M. (2007). New populations; shifting expectations: The changing experience of Irish rural space and place. *Journal of Rural Studies*, 23, 345–356

Mõtsküla, P. (1969). *Nad läksid rinde paremal tiival*. Tallinn, Eesti Raamat.

Niedomysl, T. (2007). Promoting rural municipalities to attract new residents: An evaluation of the effects. *Geoforum* 38, 698–709

Noble, C. (2013). Return migration and belonging in rural Ireland: Methodological considerations. *Journal of Rural and Community Development*, 8(3), 279-290.

Palang, H. (2008). Maastik kui mull: piirid ja peegeldused. Teoses: Lutsepp, E., Pärdis, H., Tamjärv, M. (toimetajad) *Maa-arhitektuur ja maastik* Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised I, lk 141-166.

Pärdis, H. (2005). *Eesti taluhääberid*. Tallinn, Tänapäev

Pärdis, H. (2007). *Eesti taluhääberid II*. Tallinn, Tänapäev

Pärdis, H. (2005). *Eesti taluhääberid I* (2. parandatud ja täiendatud trükk). Tallinn, Tänapäev.

Pärdis, H. (2010). *Eesti taluhääberid III*. Tallinn, Tänapäev,

Pärdis, H. (2008). Halliste kihelkonna taluhääberid – moodsa taluelu sümbolid. *Viljandi Muuseumi aastaraamat*, 11, 139-183.

Pärdis, H. (2012). *Eesti talumaja lugu. Ehituskunst ja elu 1840-1940*. Tallinn, Tänapäev.

Pärdis, H. (2017). *Eesti argielu. Teekond moodsasse maailma*. Tallinn, Tänapäev.

Reier, T. (2009). Mulgi hääber naudib väarikat iga. *Äripäev* 01.11.2009. <https://www.aripaev.ee/uudised/2009/11/01/mulgi-haarber-naudib-vaarikat-iga>

Rõigas, A., Rennu, M. (2018). Maapiirkondade elavdamine: ehituspärand ja turundustegevus Lõuna-Eesti näitel. *Studia Vernacula*, 9 (Esemete elulood), 96–122.

Rõigas, A., (2020). Linnast maale: kogukondlikke tõlgendusi. From the City to the Countryside: Community-Based Solutions. *Maja, Eesti Arhitektuuriajakiri*, 72-77

Schmied, D., (2005). Incomers and Locals in the European Countryside. – *Winning and Losing. The Changing Geography of Europe's Rural Areas*. Aldershot, Burlington: Ashgate.

van Schyndel Kasper, D., (2008). Redefining Community in the Ecovillage. *Human Ecology Review*, 15(1)

Speer, J. (2012). Participatory governance reform: a good strategy for increasing government responsiveness and improving public services? *World Development* 40 (12)

Tamm, E.; Kimmel, T. (2010). Tartumaa kaitsmata ehituspärand. Tartu 2011.
http://register.muinas.ee/ftp/XX_saj._arhitektuur/maakondlikud%20ylevaated/tartumaa/Tartumaa.pdf

Tammekann, A., Kant, E., Luha, A. (toimetajad) (1932). Valgamaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti Kirjanduse Selts. Kodu-uurimise toimkond, 267-339.

Troska, G. (1976). Mulgimaa suurtalu häärber. Raamatus: Vunder, E. (Toimetaja) Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957-1972. Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum, Tallinn, Valgus, lk 139-155.

Troska, G. (1985). Sotsiaalne diferentseerumine Mulgimaa suurtalude peredes 19. sajandil. Raamatus: Viires, A. (Toimetaja) Eesti külaelu arenguhooni. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 5–31.

Troska, G. (1987). *Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-Etnograafiline uurimus*. ENSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn, Eesti Raamat,

Troska, G. (2008). Külad ja külaelu. Teoses: Viires, A., Vunder, E. (koostajad) *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 199-212.

Valgamaa pärandkultuurist (2010). Valga. RMK

Lisad:

Häärberite nimekiri ja iseloomustus

Teemakaart